

Bélyácz Katalin (1974) a PTE Klasszika Filológia Tanszékének munkatársa. A <http://antik.szepmuveszeti.hu> szerkesztője.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Parthusok és perzsák. Hogyan lép a parthusok elleni harc a görög–perzsa háborúk örökébe?* (2011/3).

Lepanto és Salamis

Bélyácz Katalin

*Az a baj, hogy azonnal a történet velejébe jutunk
s inkább úgy teszünk,
mintha mindig is ebben a történetben éltünk
volna, s hallgatásunk nem puhatólózás, zavar,
kétségbeesés,
hanem így láttatott tudás.*

Csehy Zoltán

Salamis emlékezete

Jelen tanulmány része a salamiszi csata emlékeztörténetéről készülő könyvemnek. A könyv a salamiszi csata példáján foglalkozik történelem és emlékezet, történelem és elbeszélés viszonyával. Olyan esettanulmány, amely az egyik talán legtöbbet tárgyalt ókortörténeti témát a Jan Assmann¹ nevével fémjelzett emlékeztörténet módszereivel dolgozza fel. Tárnya tehát olyan ókortörténeti esemény, amely a történelemben hosszú távon relevánsnak bizonyult,² egyben alapító érvényű európai mítosszá lett.

A 20. század vége óta az emlékeztörténet térnyerése az ókortudományban európai mítoszok és geneziszük összehasonlító vizsgálatával klasszikus ókortudományi témákat is új megvilágításban enged láttatni, mint ahogyan ez például a Mózes-, a Marathón- vagy a Thermopylai-téma esetében olyan látványosan megmutatkozott.³ A Salamis-mítosznak a tervezett könyvben bemutatott posztantik és antik emlékeztörténete a tematikus közelség⁴ miatt elsősorban a Marathón emlékezetéről készült tanulmányokhoz kíván kapcsolódni – amelyek olyan nagyszerűen tudták megmutatni annak a felismerésnek a paradigmatis érvényét, hogy a recepció maga is történelmet formáló erő.⁵

Jan Assmann tézisei közül előljáróban két olyan kulcsmozzanatot tartok érdemesnek kiemelni, amelyeket tanulmányom axiómáinak tekintek. Az egyiket abban a Thomas Mann nyomán megfogalmazott tézisben látom, hogy mítosz és történelem nem ellentétei egymásnak, ha tetszik, mítosz és *logos* közt nincsenek éles határok.⁶ Másfelől, hogy az emlékeztörténet optikája igazán csak akkor tud érvényesülni, ha a választott témával korszakokon átívelő történetében, diakronitásban⁷ foglalkozom, vagy még közelebbről fogalmazva: akkor, ha a téma posztantik és antik emlékezetét együttesen, egymásra utaltságukban, feszültségeik, vonzásai és taszításai együttesében vizsgálom.

Történelem – emlékezet – elbeszéltség

A kérdés: És mit tartasz az elbeszéltségről? azóta is „a sarokba szorító kérdés” maradt minden történész számára.⁸

Emlékezet és történelem eredeti megkülönböztetése – M. Halbwachs⁹ nyomán – a legközvetlenebbül fikció és realitás szembeállítására fordítható le. Olyan ellentét-pár ez, amelyet régi korok nem ismertek, s „az első modern regény”, Cervantes *Don Quijotéja* teremtett meg az európai kultúrában.¹⁰ Ez a különbségtétel bizonyos értelemben valóban jól is működik például a marathóni csata kérdéskörében.¹¹ A salamiszi csata emlékeztörténetében mégis, mint látni fogjuk, pusztán ez az alapvetés kevésbé lehet megvilágító érvényű. Merthogy fikció és realitás közti különbségtétel¹² az emlékeztörténetben valójában csak egyik oldala a problémának,¹³ hiszen például arra a kérdésre, hogy egy emlék hosszú távon miért bizonyul relevánsnak, nem ad választ. A válasz erre a *par excellence* emlékeztörténeti kérdésvetetésre

ennek fényében tehát nem fikció és realitás dichotómiája helyett, de azon túl keresendő. Így Salamis tekintetében is érvényesen fogalmazható meg Assmann Masada példájához fűzött kommentárja: „Mitikus szerepe egyáltalán nem érvényteleníti történetiségét, demitologizálása pedig éppily kevésbé növelné történelmi tudásunkat.”¹⁴ A salamiszi csata emlékeztörténete annak a tézisnek tökéletesen paradigmaticus példája, miszerint: mítosz és történetiség nem ellentétei egymásnak.

Az emlékeztörténetben rejlő legfontosabb lehetőség Tatár György szavaival abban áll, hogy a „történelemnek nincs más létmódja, mint egyedül az elbeszéltség”; ha pedig a források sosem függetlenek saját jelenüktől és az elbeszélőtől, „abból nemcsak a források esetleges fogyatékosága következik, hanem hogy ezekben a munkákban a történelem maga történik”.¹⁵ Elbeszéltségében dől el, hosszú távon relevánsnak bizonyul-e egy esemény.¹⁶ Egy ókori esemény emlékeztörténete részben leírható tehát úgy is, mint első elbeszéléseinek hosszú hatás-története.¹⁷

A kortól függő, mindenkori *ephēmeros* elem így az emlékeztörténeti kutatás egyik fő tárgya. Nem vitás azonban, hogy ez az elem sokszor nehezen megfogható: vannak konzervatív műfajok, amelyek hosszú évezredekben változatlanok, s vannak magányos cédrusok, köztük néhány főmű, amelyekre a legkevésbé sem jellemző saját koruk.¹⁸ A cél tehát nem annyira egy kevésbé megfogható valami (korszellem? egységes kollektív identitás?) keresése, inkább annak a belátása, hogy akár – jelképesen mondva – ugyanaz a szó lesz más, ha újrhangzik. Borges jól ismert esszénovellája¹⁹ a legszebben szemlélteti ezt P. Ménard képzelt francia író alakján, aki mikor megalkotta főművét, az eredmény Cervantes *Don Quijotéjával* szóról szóra megegyező szöveg lett: saját korában archaizálóknak tetsző stílusát a „modern” eredetitől mégis világok választották el.

Másfelől azonban legkésőbb a konstanzi iskola recepcióelmélete²⁰ megtanított rá, hogy egy műnek már keletkezésekor sem csupán egyetlen olvasata van, relativizálva ezzel az egyetlen autentikus olvasat képzetét.²¹ Ez a felismerés segít elkerülni a pozitivisták történetírás helyetti pozitivisták recepciótörténet-írás csapdáját.²² Vagyis azt a csapdát, ha a hatástörténet írója elfelejtené, hogy saját olvasata ugyanúgy *ephēmeros*: maga is része a recepciónak. Ha tehát hitelteleníteni akarná is elődeit, mondván, hogy többet árulnak el saját korokról, mint magáról a műről – amivel szembesítheti őket, az nem az eredeti mű, csupán saját autentikusnak tekintett olvasata.

Egy régmúlt kor művének felidézése így saját koráról azzal is árulkodik, ha autentikusabb kíván lenni még az eredetnél is. Borges²³ egy másik példájával: *Verszene és fordítás* című esszéjében ír arról, amikor a kísérletező kedvű Tennyson óangol verset írt modern angol nyelven. „Figyelemre méltó, hogy bár egészen sikeres volt a kísérlet, soha többé nem próbálkozott vele.” A brunanburh-i csatában Tennyson óangol ódát fordított, amit talán egy barát írt a 10. században annak öröme, hogy a wessexiek legyőzték a dublini vikingeket, a skótokat és a walesieket. Tennyson fordítása nyelvezetében olykor „még az eredetnél is szászosabb”. Az óangol óda „tüzes, ádáz örömet”, saját korában meghökkentőnek ható megoldásainak ihlettségét, „ősértelmét” a remekbe szabott fordítás mégsem tudja visszaadni – hogyan is adhatná? A szász barát költeménye a győztes csata megittasult örömeiből született – Tennyson verse a fordítás örömeért.

Egy csata elbeszéléseinek recepciótörténetéből nem hiányozhat hát mégsem a *történetiségnek* a dimenziója, amely az eredeti elbeszéléseket és későbbi felidézéseiket egyaránt saját korukban, saját „archaeológiai közegükben” próbálja megérteni. A történelem két, egymást feltételező aspektusáról, egymástól elválaszthatatlanul van itt szó, Thomas Mann értelmében: „Történelem az, ami megtörtént, és ami szakadatlanul történik az időben. De egyben rétegekbe törése is a föld mélyének, amelyen járunk-kelünk.”²⁴

Másfelől, éppen mert az esemény hosszú távon relevánsnak bizonyult – nem hiányozhat az a szemlélet sem, amely mindannak a leválogatásán túl, ami az esemény elbeszéltségében perc-életű és csak saját korának szóló, az örökérvényűt keresi, „amibe az élet még belefogózat”.²⁵

Csaták és mítoszok

A csaták a történelem számára fontosak, mert eldöntenek dolgokat. Am hogy miért lesz például európai mítosz a 3. lepantói csatából (1571), az 1. lepantói csatából (zonchiói csata néven is ismert, 1499) és még sok más csatából viszont miért nem – ezek az emlékeztörténet kérdései. Előljáróban érdemesnek látom e két csata²⁶ kapcsán szemléltetni az emlékeztörténet kérdéscímű felvetéseinek sajátosságait. Választásom azért esett éppen rájuk, mert túl azon, hogy a *par excellence* emlékeztörténeti kérdés revelatív példái, Lepanto emlékeztörténete sajátos módon kapcsolódik Salamiséhoz.

A zonchiói csata (1499)

A zonchiói csatát a törökök nyerték.²⁷ Megelőzőleg csaknem egészen elfoglalták már a Morea félszigetet²⁸ (Argos meghódítása: 1462) és Negropontét²⁹ (1470, II. Hódító Mehmed idején), hatalmukba kerítve a velenceiek görögországi erősségeit; itteni uralmuk több mint 300 évre töretlen maradt. A zonchiói csata tengeren is megtörte a velenceieket, akik katonai és diplomáciai erejüket Itáliában kötötték le. II. Bajazid szultán idején minden előzetes figyelmeztetés nélkül megjelent egy török flotta az Ión-tengeren, és a Lepantói-öbölben Kemal Re'is vezetésével megverte Antonio Grimani velencei erőit. Egy évvel később Velence elveszítette Modont és Coront is, „a köztársaság két szemefényét”.³⁰

Zonchio hadtörténeti jelentősége abban áll, hogy a csata épp arra az időre esik, amikor a haditengerészet az ágyúk alkalmazásának hatékonyságát már kétséget kizáróan igazolni tudta.³¹ „Míg a szárazföldi hadak csak tétován és vonakodva alkalmazkodtak a löporkorszakhoz, a tengerészek sokkal hamarabb megértették, hogy az ő számukra mit jelent az új találmány. (...) Az ágyút és a hajót mintha csak egymásnak alkották volna.”³² A tüzérség megjelenése hosszú távra megváltoztatta a háború feltételeit.³³ S bár a keresztény világ kétségtelen előnyben volt,³⁴ a technikát a törökök hamar megtanulták, s az az ő győzelmeiket is szolgálta.³⁵ Olyannyira, hogy a tűzharcnak igazi hadászati hatékonysága nem az ágyúkat kölcsönösen bevető felek egymás közti harcaiban (tehát európaiak egymás közti háborúiban, vagy európaiak és a technikát gyorsan megtanuló oszmánok küzdelmeiben), hanem a harmadik féllel

szemben döntő jelentőségű. Az oszmánok keleti ellenfeleik ellen alkalmazták sikerrel, az európaiak pedig a gyarmatosításban.³⁶ A technikai forradalmasítás jelentőségét azért sem lehet eléggé nagyra becsülni, mert, mint Braudel elemzése jól rávilágít: egyenesen mozgatórugója volt a háborúknak. Miközben ugyanis a keresztény világot annyira leköti az Atlanti-óceánon túli terjeszkedés, hogy lényegében hátrahagyja érte a Mediterráneumot a töröknek, és sáncai mögé vonulva „ágyúival és tudós erődjéivel” védekezik, a törököknek éppen azért muszáj keresniük az érintkezést, az összetűzést, mert tanulniuk kell ellenfeleik fejlettebb technikájából.³⁷ Mert „e nélkül nincsen nagyság”.³⁸ A zonchiói csata, kimagasló hadászati, stratégiai és történelmi jelentősége ellenére, emlékezetében egy maradt a számos vesztes ütközet között.

A lepantói csata (1571)

A „lepantói csatában” (1571. október 7.) a Szent Liga flottája legyőzte az oszmán sereget.³⁹ A Liga flottáját a velencei köztársaság, a pápaság, a spanyol királyság (és csatolt részei: Nápoly, Szicília, Szardínia), a genovai köztársaság, a savoyai hercegség, a toscanai hercegség, az urbinói hercegség, a parmai hercegség és a máltai lovagrend alkották.⁴⁰ A Szent Liga flottája Lepantónál összesen 202–219 gályát számlált, s ehhez járult még 6 *galeazza*,⁴¹ a velenceiek „valóságos úszó erődként” szolgáló, újonnan kifejlesztett, ágyúkkal felszerelt hadihajója.⁴² A Szent Liga főparancsnoka Don Juan d’Austria, II. Fülöp spanyol király huszonhárom éves féltestvére volt.⁴³ Az oszmán flotta 205 gályából és 35–68 kisebb hajóból állt. A keresztény flotta legénysége csekély, ágyúai jelentős túlerőben voltak az oszmánokéval szemben.⁴⁴ A törökök admirálisa (*kapudan*) Müezzinzade Ali Pasa volt, aki kevés haditengerészeti tapasztalattal rendelkezett.⁴⁵ Miután Ali Pasa a csatában életét veszítette, a törököknek csupán 30 hajójuk tudott megmenekülni,⁴⁶ az összes többi a győztesek kezébe került. Különben csaknem az egész török flotta, legénységével együtt, megsemmisült,⁴⁷ tizenötezer keresztény gályarab pedig visszanyerte szabadságát.⁴⁸

A Liga győzelméért dicsérték a historiográfiában⁴⁹ a hadvezér Don Juan elszántságát, amellyel vakmerőn kockára tette Itália és a kereszténység egész védelmét;⁵⁰ a hatalmas velencei *galeazzákat*, amelyek megbontották az ellenséges hajóhadat, és az ágyúk tüzerejével megbomlasztották sorait; Gian Andrea Doria genovai admirálist, aki lebontatta a gályák oromzatát, így orruk mélyebben merülhetett a víz alá, és az ágyúk lövedékei a török hajók kellős közepébe találtak; a kitűnő spanyol gyalogságot, amelynek fontos szerep jutott ebben az utolsó régi típusú (szárazföldihez még sokban hasonló) tengeri ütközetben, s a nagy rendet tartó spanyol gályákat, amelyekből a legjobban féltek a törökök; de számításba kell venni a török haderő fáradtságát is.⁵¹

A lepantói győzelmet kezdettől kétféleképpen ítélték meg. Egyrészt a győzelemnek nem voltak azonnali stratégiai következményei. A oszmánok már a csata után fél évvel helyreállították flottájukat⁵² (amelyben már 8 *galeazza* is volt), s a velenceiek 1573. március 7-én elismerték Ciprus török fennhatóságát,⁵³ ami 1878-ig töretlen maradt. Majd 1574-ben az oszmánok Tuniszt is elfoglalták. „Mindebből a történészek meg-

lepő egyöntetűséggel arra a következtetésre jutottak, hogy a sok hűhó, ha úgy tetszik, a sok dicsőség nem hozott semmit.”⁵⁴ Ezzel a szkepszissel ír Lepantóról Voltaire:⁵⁵

A lepantói öbölben történt, nem messze Korinthostól, hogy Don Juan d’Autriche és a velenceiek legyőzték a törököket 1571. október 5-én [helyesen 7-én – B. K.], méghozzá tengeri csatában, ami azért is nagy dicsőség, merthogy a maga nemében ez volt az első. Soha idáig az actiumi csata óta nem látott a görög tenger ilyen hatalmas flottákat, sem ilyen emlékezetes ütközetet. Az ottomán gályákat keresztény rabok hajtották, akiknek saját hazájuk ellen kellett harcolniuk. A győzelem ötezer keresztény gályarab szabadulását tette lehetővé. Velence ünnepekkel demonstrálta, hogy egyedül őneki köszönhető a győzelem. Zarlino áriákat komponált a győzelem tiszteletére, és Konstantinápolyt a döbbenet fogta el.

Don Juan, V. Károly híres fattya mint a kereszténység bosszúálló harcosa, hērősszá lett. Ugyanígy bálványozták, amikor két évvel később apja példáját követve elfoglalta Tuniszt, s akárcsak ő, Spanyolország adófizetőjévé tette az afrikai királyt.

De mi volt a haszna a lepantói csatának és Tunisz elfoglalásának? A velenceiek talpalatnyi földet sem nyertek el a törököktől, és II. Selim admirálisa két évvel később, 1574-ben, visszafoglalta országának a tuniszi királyságot. A keresztényeket legyilkolták. Úgy tűnik, valójában a törökök nyerték meg a lepantói csatát!

„De ha nemcsak arra figyelünk, ami Lepantót követte, hanem arra is, ami megelőzte, ez a győzelem véget vet a kiszolgáltatottságnak, a kereszténység valóságos kisebbségi komplexusának és a nem kevésbé valóságos török fölénynek. A keresztény győzelem útját állta egy nagyon sötétnek ígérkező jövőnek. Ha Don Juan flottája elpusztul, ki tudja, mi történt volna. (...) Következett az ünnepek rendkívüli sorozata – a kereszténység nem akart hinni a szerencséjének...”⁵⁶

Így ír Lepantóról Cervantes, aki maga is részt vett a csatában, a *Don Quijote* I. 39. fejezetében, ahol a rabszolga meséli el lepantói élményeit:

(...) miután hosszabb időt töltöttem Flandriában, arról értesültem, hogy őszentsége, a boldog emlékezetű V. Pius pápa, szövetségre lépett a velenceiekkel és Spanyolországgal, közös ellenségünk, a török ellen, mert a pogány épp akkoriban ejtette hatalmába tengeri hadával – szerencsétlen és sajnálatos veszteség – a híres Ciprus szigetét, mely ezelőtt Velence birtoka volt. Egész bizonyossággal állították, hogy a szövetség fővezére Don Juan de Austria lesz, jó királyunknak, Fülöpnek természetes testvére. Szájra járt a nagy harci készülődés híre, engem is felbuzdított, s vágyat keltett szívemben, hogy részt vegyek a küszöbönálló háborúban. Ámbár kilátásba helyezték, sőt majdnem bizonyosan tudtam, hogy a legelső kínálkozó alkalommal kapitánnyá fognak előléptetni: kész voltam mindentől megválni, s Olaszországba menni, meg is cselekedtem. Jó szerencsém úgy akarta, hogy Don Juan de Austria épp akkor érkezék meg Genovába, ahonnan aztán Nápolyba ment, hogy egyesüljön a velencei hajóhaddal; meg is történt utóbb Messina mellett. Csakugyan részt vettem hát ebben a szerencsés had-

járatban, s kapitány lettem a gyalogságnál; nem annyira érdemeim, mint inkább kedvező szerencsém segített a tisztas ranghoz. S azon a napon, mely a kereszténységnek oly nagy dicsőségére vált, mert a világ és minden népek szeméről hályog esett le: láthatták, hogy nem győzhetetlenek a törökök a tengeren, e napon, ismétlem, midőn megtört az ottomán dac és kevélység, annyi meg annyi ott lévő szerencsefia között (mert azok a keresztények, akik ott meghaltak, szerencsésebbek voltak, mint az életben maradtak és győztesek) egyedül engem sújtott a szerencsétlenség, mert ahelyett, hogy hajóskoronát nyertem volna – amint méltán remélhettem, ha ez a rómaiak korában történik –, a dicső napra következő éjjel kezemre-lábamra béklyók és láncok nehezültek. Ez pedig így történt: Uchalí, Algír királya, egy vakmerő és szerencsés kalóz, a máltai vezérhajónak rontott, és elfoglalta, úgy, hogy ezen csak három súlyosan sebesült lovag maradt életben; segítségére Gian Andrea vezérhajója ment, itt szolgáltam én is századommal. Azt tettem, ami ily esetben kötelességem volt: átugrottam az ellenséges hajóra, mely azonban e pillanatban eltaszította magát a másiktól, így katonáim nem követhettek, és én magamra maradtam ellenségeim között, s nem bírhattam túlerejükkel. Végre több sebből vérezve, lefegyvereztek. Amint már tudják, uraim, Uchalí megmenekült egész hadastul, s én fogoly maradtam, egymagam szomorú, annyi örvendő között, egymagam a rab, annyi megszabadult között, mert e napon tizenötezer keresztény nyerte vissza várva várt szabadságát, akik a török hajóhadon evezősök sorában sínylődtek. Konstantinápolyba vittek, ahol Szelim szultán tengernaggyá tette az én gazdámat, minthogy különösen kiűntette magát az ütközetben, s hősiessége jeléül elhozta magával a máltai rend lobogóját. (Benyhe János fordítása)

A lepantói csata kétféle megítélése szemléletesen példázza, hogy tény- és emlékeztetőtörténet szempontjai elválnak egymástól, és nem engedik meg az általános és kizárólagos érvényű értékeléseket. Ha elmaradnak a stratégiai következmények, az nem veszi fényét a mítosznak, s ha a csata fogalommá is nő, az önmagában még nem állít semmit stratégiai jelentőségéről.⁵⁷

Lepanto mint új Salamis

A lepantói csata jelentősége tehát nem közvetlen stratégiai következményeiben van, hanem abban, hogy jelképe lesz egyfajta „hellénizmussal színezett kereszties szellemiségnek”.⁵⁸ Lepanto hatásának e kettős dinamikáját jól szemlélteti a következő két példa.

A velencei festő, Paolo Veronese (1528–1588) festményén a lepantói csata allegóriája látható (1. kép). „A felső részen – ahol a keresztény hívők szerint a csata valójában eldőlt –, a felhő-függöny fölött allegorikus jelenet látható: Szent Márk (Velence patrónusa oroszlán-attribútumával) és Juszтина (akinek neve napján az ütközet lezajlott) a Szűzanya oltalmába⁵⁹ ajánlja a fehér ruhás Velencét, könyörögve a keresztény flotta győzelméért; miközben Szent Péter és Szent Rókus közbenjár a Szűznél. Jobb oldalon egy angyal – a földi küzdelemben beavatkozván – tüzes nyilakat hajít a törökök hajóira. A kép

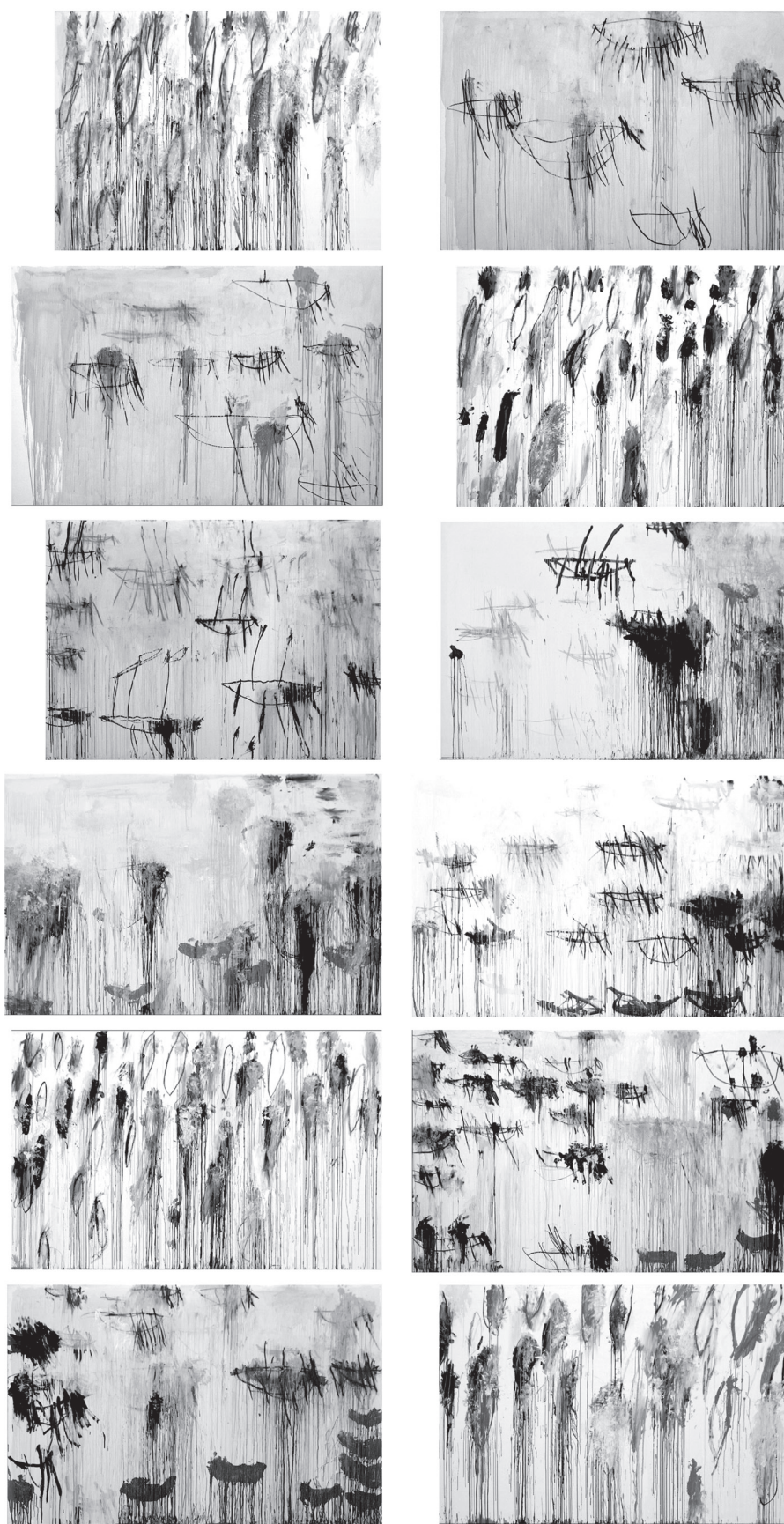

1. kép. Paolo Veronese: *A lepantói csata allegóriája*.
Gallerie dell'Accademia, Venecia
(forrás: <http://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Maria-Rosa.html>)

alsó felén látható maga az ütközet, amit a Szent Liga viselt a török flotta ellen.”⁶⁰ A keresztény Lepanto-mítosz megalapítását látjuk itt: a csatáét, amely „megmentette a keresztény világot” – amelyet a képen a fehér ruhás Velence allegorikus alakja képvisel.

Másfelől a „görög” Lepanto már a csata másnapján „új Salamiszá” válhatott. Figyelemre méltó már az is, ahogy a sajátjait vakmerőn, diplomáciai csavarossággal odyszeusi módon csatára szorító hadvezér alakja Don Juan és Themistoklész személyében közös mitológéma a két ütközet elbeszéltségében.⁶¹ Szimptomatikusan továbbá, hogy maga Voltaire,⁶² aki amúgy szemmel láthatóan nagy kedvét leli benne, hogy Lepanto mítoszában gúnyolódjék,⁶³ Lepanto történetét mondhatni a salamiszi csata elbeszéléseinek konstitutív elemeit követve idézi fel. Ahogy Velence büszkeségéről és önhitt megdicsőüléséről ír („ünnepekkel demonstrálta, hogy csak neki köszönhető a győzelem. Zarlino áriákat komponált a győzelem tiszteletére”),⁶⁴ önkéntelenül Salamis Athénját juttatja eszünkbe.⁶⁵ A török gályákon kénytelen-kelletlen szolgáló keresztény gályarabok leírása pedig nagyon hasonlít ahhoz, ahogy Hérodotos a perzsa flottában felszívvél harcoló iónokról ír.

Az itt tárgyalt történet kulcsmozzanata azonban, hogy a lepantói ütközet ünneplésére Zakynthos szigetén, a várban színre vitték Aischylos *Perzsák* című tragédiáját. Ezek szerint az ütközet másnapján a salamiszi csatának emléket állító mű felelevenítése bizonyult alkalmasnak a lepantói ütközet megünneplésére.

2. kép

Cy Twombly: *Lepanto-ciklus*. Museum Brandhorst, München
(forrás: http://www.cytwombly.info/twombly_gallery.htm)

lésére. Ebben az előadásban a salamis csata az újkori Európa sorsfordítóként értékelt tengeri ütközetének mitikus erejű antik mintájává válik. Az előadás annak is tanúsága, hogy Salamis emlékének új aktualitása hívja életre a görög tragédia modern nyelvű előadásait. Ezzel a színrevitelrel ugyanis a *Perzsák* volt az első görög dráma, amelyet az újkorban európai színpadon felelevenítettek, tizennégy évvel a híres vicenzai *Oidipus* előtt, amelyet sokáig az első posztantik tragédia-bemutatónak tartottak.⁶⁶

Az 1571-es ütközet mítosza tehát két forrásból táplálkozik: egyszerre számított keresztény és filhellén ünnepnek. Lepantóban együtt van jelen a két éthosz: „meg kell menteni Görögországot, a »lakható világ szemét« és munkálkodni kell a Krisztusért” (Ronsard).⁶⁷ Mindazonáltal míg a harcos kereszties szellemiségnek Lepanto a leáldozását,⁶⁸ a majdan a görög szabadságharcot is életre keltő filhellén eszmének éppenséggel a születését jelképezi. A csiráját látjuk megjelenni a filhellén mozgalomnak, amely évszázadok múltán a görög szabadságharcnak is szolgálatába áll. Beszédese, hogy Salamis posztantik emlékeztetőiténének is Lepanto jelenti a születése napját.

Az az összefüggés, amelyben Salamis a lepantói ütközet antik előképévé válhat, az antikvitás világtörténelmi jelentősége. Vagyis az az összefüggés, amely a klasszikus ókort Európa népeinek közös ókorává teszi közös világtörténetükben. Ennek révén nem pusztán prehistóriaként tekintenek rá, az antikvitás jelentősége nem pusztán kulturális, de világtörténelmi. A világtörténet ebben az összefüggésben nem egyetemes történetet jelent, hanem a sok lehetséges közül egyetlen kitérített hagyományt, „a történelmi valóságok egyikét”.⁶⁹ Nevezetesen: „Az európai kultúra, amikor a Bibliát tette alapkönyvévé, történelemképébe egy olyan tagolást vitt, amelyben a görögök, rómaiak és zsidók örök szimbolikus vonatkoztatási pontokká váltak.”⁷⁰

Salamis világtörténelmi jelentőségének érvénye tehát voltaképpen egyetlen jelent annak az állításnak az érvényével, miszerint „saját jogon európai mindaz, ami három forrásból ered, Athénból, Rómából, Jeruzsálemből”.⁷¹ A Salamishoz való viszony története ennek a kérdésnek a története.

Cy Twombly: *Lepanto*

Cy Twombly⁷² amerikai absztrakt festő 2001 márciusában a velencei Biennálén mutatta be *Lepanto* című, 12 képből álló ciklusát (lásd a 2. képet).⁷³ Benne – végtelen egyszerűségében, fogadtatása a tanú rá⁷⁴ – a 16. század új Salamisának, Lepantónak a tematizálásával egy olyan nyugati kultúra megejtő vallomása szólal meg, amely egyszerre becsüli és félti magát kereszténynek és filhellénnek. Ami azonban Lepanto századában még uralkodó volt,⁷⁵ mára egy darabjaira töredezett hagyomány kis szilánkjá egy nagyon sokszólamú világkultúrában. Ez a sokszólamúság egyenesen megköveteli a témával szembeni reflexiót.

S valóban, a képciklus megköveteli nézőjétől, hogy szembenézzen a nappal, „amelyen megkezdődött, hogy mi vagyunk a győztesek”.⁷⁶ Twombly *Lepantóján* nincsenek győztesek vagy vesztesek, minden, ami látszik, egyformán törekény és sebezhető.⁷⁷ A saját fölény sebezhetőségének és törekénységének képpé formált tapasztalatán túl egy ilyen szembenézés további kérdéseket is megkövetel, Karl Jaspers szavával például azt a kérdést is: „mi az ára a mi fölényünknek?”⁷⁸ A 12 tablót szemlélve nem marad más választás, mint annak a belátása, hogy *nincs* kész a leltár.⁷⁹ A kulturális sokféleségben újra kell tanulni és fogalmazni mindazt, amit háborúról, kultúráról, történelemről, Keletről, Nyugatról tudunk.⁸⁰

Salamis mint hajdani Lepanto

A témával szembeni reflexiónak látszólag legélesebb formája az, ami az orientalizmus téziséhez kapcsolódik. Az orientalizmus kifejezéssel E. W. Said⁸¹ a nyugati történetírásról írt, nagy vitákat kiváltó⁸² könyvére utalok (*Orientalizmus*). A könyv alap gondolata, hogy a nyugati történetírás és irodalom, Aischylostól Dantén át Karl Marxig, ha – mint oly sokszor – meghitt közelségbe hozza is a Keletet, ami e mögött megfogható, az nem valódi kulturális párbeszéd, hanem konstrukció, amelyben a Nyugat megalkotja saját ellenpontjaként a Kelet ideáját, miközben a „szó” mindig a Nyugatnál van.⁸³ Said könyve nyomán bontakozott ki egy nagyhatású irányzat, amelyet orientalizmus-kritikának nevezhetünk, és amely Said értelmében kritizálja a nyugati hagyományban az úgynevezett orientalizmus hagyományát. Az orientalizmus-kritika a görög-perzsa háborúk emlékeztörténetét leglényegesebb vonásában érinti, mert benne a szó valóban kezdettől a görögöknél van. Nem azért nem ismerjük a perzsa nézőpontot, mert az idők során ezek a szövegek elvesztek volna, hanem mert perzsa részről sosem mutatkozott igény megfogalmazásukra.⁸⁴

Mondhatni az orientalizmus-kritika jegyében alkotta meg A. M. Badi⁸⁵ a görög-perzsa-háborúk perzsa szemszögből megírt négykötetes munkáját, az emlékezet történeti kritikájának éles példájaként.⁸⁶ Következtetése szerint a perzsákkal való találkozás igazi hatása a görögök számára nem a szabadság megvédése, hanem a gazdagság, a jólét, a pénz iránti vágy felébredése volt.⁸⁷ Ne maradjon talán említés nélkül, hogy egy leheletnyi „okcidentalizmus”⁸⁸ érződik ebből az értelmezésből: könnyen meglehet, hogy egy olyan Nyugat víziója sejlik föl mögötte, amelyben minden a pénzről szól, a könnyű jólétről, és igaz értékek már nincsenek. Másfelől a négy kötet valójá-

ban ékes bizonyítékát adja annak, hogy „A görög-perzsa háborúknak világtörténelmi, vagyis egyetemes mondanivalója csak görög oldal felől nézve van, perzsa nézőpontból a sikertelen hadjáratok egyikéről van szó. (...) A perzsa birodalmat ez a veresége (...) hozza világtörténelmi összefüggésbe – Európa számára.”⁸⁹

A kérdés azonban nem pusztán „kívülről” fogalmazódott meg, de komoly visszhangra talált az ókortudományban is. E. Hall munkásságának köszönhetően nyert polgárjogot az a nézőpont, amely szerint Salamis nemzedéke Aischylos művei révén az idegengyűlölőt pillantotta meg saját magában, a perzsa háborúk legmaradandóbb örökségeként.⁹⁰ Nem kis részben az orientalizmus kritikájának hatása ez.⁹¹ E. Hall *Inventing the Barbarian*⁹² című műve Aischylosról és a görög irodalomról mintegy az orientalizmus tézisének alapján írt esettanulmányként olvasható.

Az orientalizmus-kritika népszerűsége ugyanakkor hajlamos elfedni azt a tényt, hogy a Salamis-mítosz éltetője nem kizárólag Kelet és Nyugat dichotómiájának és a Nyugat által a Keletről alkotott sztereotípiáknak a kontextusa – sokkal inkább az antikvitás világtörténeti jelentősége. Holott különben E. Hall Aischylos-kutatásai is szépen feltárták, és főként az Aischylos-dráma 20. századi recepciója kapcsán,⁹³ hogy a Kelet-Nyugat-ellentét egyáltalán nem kizárólagos kontextusa a Salamis-recepciónak. Feltűnő azonban, hogy Hall a Kelet-Nyugat dichotómia bármiféle feloldását csakis az Aischylos-darab őserőtelmetől való eltávolodásként értelmezi, mondván, hogy először történik meg napjaink színházi reprodukcióiban ez a váltás.⁹⁴ A darabnak „a veszélyes orientalizmuson”⁹⁵ és Kelet-Nyugat-antitézisen túlmutató színházi értelmezése valóban csak posztkolonialista újítás lenne, ami távol van a darab őserőtelmetől?

Rejtve marad tehát ebben az optikában valami, amire nézve Lepanto és Salamis összefüggése megvilágító erejű lehet. Mert megfogalmazható az állítás, hogy Salamisnak és Salamis első elbeszélőinek, Aischylosnak és Hérodotosnak illetően anti-orientalista kritikája Salamisban a hajdani Lepantót látja, azt a napot, amelyen elkezdődött, hogy „mi vagyunk a győztesek”. Pontosabban ugyanúgy a hajdani Lepantót látja Salamisban, mint esetleg az a misszionárius-gyarmatosító optika,⁹⁶ amelyben ezt meglátta, és amelytől elhatárolódní akar. Talán mert egy nézet nem tud elszakadni attól, amit gyökeresen tagadni akar, hiszen csak vele együtt érvényes.

Ezért továbbgondolásra érdemesnek tartom Salamis posztantik emlékeztetésében, Aischylos és Hérodotos posztantik recepciójában annak a szempontnak az átfogó figyelembe vételét, hogy Salamis emlékeztörténete úgyszólván beiktat az elbeszélésbe egy tükröt: a lepantói csata képében. Mindezek alapján termékeny lehet a kérdésfeltevés: mennyiben sugárzik vissza Salamisra Lepanto nagyra nőtt mítosza, annak a napnak a mítosza, amely „véget vetett a kiszolgáltatottságnak”,⁹⁷ s amelyen „a világ és minden népek szeméről hályog esett le: láthatták, hogy nem győzhetetlenek a törökök a tengeren”.⁹⁸ A *Zurück zur Klassik* kiállítás katalógusa nagyon találóan fogalmazza meg az általam felismerést erről a keresztény-izlám-konfliktus teremtette optikáról: „Nagy hatással van a klasszikus görögségre alkotott képünkre nem utolsósorban annak a kétpólusú konfliktushelyzetnek a tematikája is, amely posztantik egyistenhitű vallások, a kereszténység és az iszlám közegeiben alakult ki. Ezt a Ke-

let–Nyugat-ellentétet aztán hol reflektálatlanul, hol vállaltan – de mindenképp alaptalanul – visszavetítik a görög–trójai, illetve a görög–perzsa-háborúra.”⁹⁹

S ha a történelem rétegekbe törése az időnek, ezen a ponton érdemes újra Thomas Mann tudására hagyatkozni:

„Siralmas befejezésű történeteknek is megvannak a maguk dicsőséges órái és állomásai, és méltányos, hogy ezeket ne a vég szempontjából nézzük, hanem tulajdon fényükben, mert jelenvalóságuk semmivel sem kisebb erejű a vég jelenvalóságánál.”¹⁰⁰

Jegyzetek

A könyv a 2008-ban megvédett doktori dolgozatomon alapul. Ma is hálás vagyok témavezetőm, Nagy Árpád Miklós folyamatos támogatásáért. A cikk jelen változata sokat köszönhet Tamás Ábel javaslatainak.

- 1 Assmann 1999; az emlékeztörténet céljairól összefoglalóan lásd Assmann 2003. Az „emlékezet és történelem” kérdéskörnek könyvtári irodalma van. Ebben az esettanulmányban az Assmann három könyvében kidolgozott tézisekre hagyatkozom – részint a fogalmi pontosság kedvéért, részint jó meggyőződésből. Ugyanígy Assmann értelmezését veszem alapul M. Halbwachs elméletének értelmezésében is. Assmannat követem abban a felismerésben is, amely Thomas Mann *József és testvérei* című regényében látja meg az emlékeztörténet tudományának legfontosabb alapművét. Történelem és emlékezet viszonyáról nagyon sokat tanultam Tatár György írásaiból, műveire a tanulmányban sokszor hagyatkozom. A recepció fogalmához nem nélkülözhettem H. R. Jauß alapvető könyvét (Jauß 1984). Minden emlékeztörténeti kutatás mintája lehet Szilágyi J. Gy. antik vázák hamisítványairól írt, „Legbőlcsebb az idő” című tanulmánya (Szilágyi 2005, 145–175), amelyben az antik műtárgyhamisítás története úgy rajzolódik ki, mint „az eredeti művekhez való viszony változásának története” (146).
- 2 Assmann 2003, 25.
- 3 Mózes, az egyiptomi: Assmann 2003; Marathón-tanulmányok: Flashar 1996; Hölkeskamp 2001; Gehrke 2003a; Gehrke 2003b; Goette–Weber 2004; Jung 2006; Thermopylai-monográfia: Albertz 2006.
- 4 Themopylai recepciója mint spártai mítoszé a Salamis-mítoszzal kevésbé érintkezik.
- 5 *Geschichtsbildende Energie* – H. R. Jauß kifejezése, lásd Jauß 1994⁴, 127.
- 6 Assmann 2006, 38.
- 7 Assmann 2003, 24.
- 8 Jauß 1984, 329. „Die Frage: wie hältst du’s mit dem Erzählen? ist seither die Gretchenfrage an den Historiker geblieben.” *Gretchenfrage*: sarokba szorító kérdés, a klasszikus *Gretchenfrage* (Goethe: *Faust* I. 3415, „Nun sag, wie hast du’s mit der Religion?”) mintájára.
- 9 Halbwachs 1967.
- 10 Jauß 1984, 302. „Soha előtte nem mutatkozott meg az evilág realitása, lehetőségeinek ily gazdag tárházával és sokoldalúságával, mint itt, a képzelet horizontján. De ugyanígy, soha nem vált ennyire nyilvánvalóvá a költői képzeletben az, ami az emberi kreativitás teljesítménye, mint itt, az eszményietlen mindennapok horizontján.”
- 11 Gehrke 2003a; Goette–Weber 2004.
- 12 Lásd Jauß 1984, főleg a „Die kommunikative Funktion des Fiktiven” című fejezetet (293–359).
- 13 A Mózes-téma emlékeztörténeti feldolgozása például egy másik fogalom pár: az apokrif–kanonikus mentén bizonyult értelmezhetőnek, lásd Assmann 2003.
- 14 Assmann 2003, 30.
- 15 Tatár 1993b, 139 és Tatár 1993a, 114.

- 16 Duby 1996, 10.
- 17 Szilágyi 2005, 146: „egy elmúlt kor műveinek bármilyen fajta s bármilyen szintű felidézése (...), minthogy szükségképpen a felidéző, illetve közönsége szemével nézi a felidézett művet és korát, belelátja, pontosabban felfedezi benne azt, ami a maga egyedi, csak rá jellemző látásmódjának értelmezésére és igazolására fel szeretne benne fedezni.”
- 18 Kierdorf 2002, 722. Vö. Jung 2011, 13.
- 19 Borges: *Pierre Ménard, a Don Quijote szerzője*. Idézi Szilágyi 2005, 173.
- 20 Alapvető: Jauß 1984².
- 21 Martindale 2007, 302 megfogalmazásában.
- 22 Martindale 2007, uo.
- 23 Borges 2002, 62–81.
- 24 Thomas Mann: *József és testvérei* I. 4, Izsák bégetése: Thomas Mann művei, III–IV., ford. Sárközi György, Budapest, 1968, III. 151. „Geschichte ist das Geschehene und was fort und fort geschicht in der Zeit. Aber so ist sie auch das Geschichtete und das Geschicht, das unter dem Boden ist, auf dem wir wandeln.....” *Joseph und seine Brüder* I. Fischer Taschenbuch, Frankfurt a. M., 2011, 183. A német szójáték (*Geschichte – Geschichtete*) magyarul nem érvényesül.
- 25 Szilágyi 2005, 146.
- 26 Lepanto: a város a korinthusi öböl bejáratánál fekszik, olaszul Lepanto, görög nevén Naupaktos, török nevén İnebahtı. 1499-ben, 1500-ban és 1571-ben zajlott itt ütközet oszmánok és keresztények között. A továbbiakban az egyértelműség kedvéért a „zonchiói”, illetve a „lepantói” csata megnevezést használom.
- 27 Potter 1957, 403; Dotson 2001; Ágoston–Masters 2009, s. v. „Navy”, főként 425–427. Az ütközet vesztes volta önmagában nem akadály a mitikussá növekedésének. Elég Thermopylai, Mohács vagy az asszír fogság példáját említeni. Lásd erről Tatár 1993a, 120.
- 28 A Peloponnésos középkori neve.
- 29 Euboia középkori neve.
- 30 Dotson 2001, 124.
- 31 Ágoston 2010, 25; Braudel 1996, II. 882: A csata évében, 1499-ben nyitlak ismert öntöműhelyek Itáliában.
- 32 Keegan 2002, 329.
- 33 Ágoston 1995, 469.
- 34 Ágoston 1995, 470: „Az európai megfigyelők mind megjegyzik, hogy a török tüzerek főként az ágyúk használatához szükséges elméleti tudományokban maradtak el európai társaiktól.”
- 35 A mohácsi csatában pl. az arcvonalon koncentrált tüzérségüknek köszönhetően sikerüket. Lásd Ágoston 1995, 470; Braudel 1996, II. 914; Ágoston–Masters 2009, s. v. „Mohács, Battle of (1526)”, 388–389.
- 36 Braudel 1996, II. 914; Ágoston 1995, 469.
- 37 A megismert technikákat azonnal bevetik a másik hadszíntéren a perzsák ellen is. Braudel 1996, II. 914.
- 38 Braudel 1996, II. 914.
- 39 Baumgart 1971; Braudel 1996, III. 1156–1177; Pigaillem 2003; Ágoston–Masters 2009, s. v. „Lepanto, Battle of (1571)”, 331–333; Crowley 2012.
- 40 Ágoston–Masters 2009, s. v. „Lepanto, Battle of (1571)”, 331.

- 41 Braudel 1996, III. 1174.
- 42 Ágoston–Masters 2009, s. v. „Lepanto, Battle of (1571)”, 332. Henri Pigaille az esszéjének függelékében közölt regiszterben (Pigaille 2003, Annexe 1) összesen 202 gálya és 6 *galeazza* nevet sorolja föl.
- 43 Ágoston–Masters 2009, s. v. „Lepanto, Battle of (1571)”, 331; Crowley 2012, 234–244: „Der General Christi”.
- 44 Ágoston–Masters 2009, s. v. „Lepanto, Battle of (1571)”, 332. 62 100 fő, szemben 57 000-rel, és 1334 ágyú, szemben 741-gyel.
- 45 Uo. Riválisa, Uluç Ali Pasa, Algéria helytartója (*beyelbeyi*), tapasztalt kalóz, a csata előtt azon a véleményen volt, hogy defenzív pozíciót kellene vállalniuk.
- 46 Éppen nevezett (lásd 45. jegyzet) Uluç Ali Pasa hajórajza tudott Gian Andrea Doria gályái elől egérutat nyerni. Ágoston–Masters 2009, s. v. „Lepanto, Battle of (1571)”, 332. Lásd lejjebb a Cervantes-részletet.
- 47 Uo.
- 48 Braudel 1996, III. 1174.
- 49 A következőkben Braudel 1996, II. 1174. elemzéseire hagyatkozom.
- 50 Braudel 1996, III. 1173.
- 51 Braudel 1996, III. 1174.
- 52 Ágoston–Masters 2009, s. v. „Lepanto, Battle of (1571)”, 332.
- 53 Az 1571-es lepantói ütközet közvetlen előzménye, hogy az oszmánok elfoglalták Ciprust, amely addig velencei fennhatóság alatt állt.
- 54 Braudel 1996, III. 1175: „Hogy Dax püspöke a témát meglehetősen ügyességgel éppen így fejtette ki gazdájának és a velenceieknek, akiket nagyon sajnált veszteségeikért, amelyek fejében egy »talpalatnyi területet« sem kaptak, nagyon is érthető. Dax püspökének minden oka megvolt, hogy vak legyen, vagy az akarjon lenni.”
- 55 Voltaire: *Essai sur les mœurs*. In *Oeuvres complètes*, 11. kötet, Paris, 1875, 275 (1756).
- 56 Braudel 1996, III. 1176.
- 57 A. C. Hess (Hess 1972, főként 55–56) kétségbe vonja Braudel következtéseit, anélkül, hogy ezt a megfontolást figyelembe venné.
- 58 Braudel 1996, II 888.
- 59 A lepantói csata napja, október 7. lett a katolikus naptárban Mária, a „Rózsafüzér királynője” ünnepnapja. Lásd <http://www.heiligenlexikon.de/BiographienM/Maria-Rosa.html>
- 60 Paolo Veronese: *A lepantói csata allegóriája* (1578–1583), Gallerie dell’Accademia, Velence (eredetileg a muranói Szent Péter mártír templom rózsafüzér-oltárának jobb oldalán volt). Lásd Tatai 2006, 6–8.
- 61 Braudel 1996, III. 1173: „Örültség és vakmerőség, gondolták a bölcsék már a győzelem másnapján, elképzelve, hogyan üldözne volna a megvert keresztény flottát török hajóhad egészen Nápolyig vagy Civitavecchiáig.” Don Juan utólagos magyarázatához lásd Braudel 1996, III. 1173, 81. jegyzet. Themistokléről lásd Szabó 1977².
- 62 A szöveget idézi Pigaille 2003, Annexe 2.
- 63 Lásd még Braudel 1996, III. 1155, 1175.
- 64 Lásd feljebb.
- 65 *Pars pro toto*, lásd pl. Hérodotos VII. 139.
- 66 Knös 1966, 654; Hall 1996, 2, és 2, 8. jegyzet.
- 67 Idézi Braudel 1996, II. 888: „Nem volna nehéz akár Ronsardnál is kimutatni ezt a hellénizmussal színezett kereszties szellemiséget.”
- 68 Braudel 1996, II. 889: „De Lepanto már a vég. A kereszties háború szelleme már régóta hanyatlóban volt. Az 1571-es győzelem fénye megtévesztő. (...) Mennyire egyedül maradt Don Juan d’Austria, ez az elkésett kereszties lovag! Az ok részben a reformációval szembeni katolikus reakció kibontakozása. A mediterrán kereszténység lemond az egyik háborúról, hogy belevesse magát egy másikba: vallási szenvedélyei irányt változtattak.”
- 69 Tatár 1993a, 120–121.
- 70 Tatár 1993a, 123.
- 71 P. Valéry, idézi Gehrke 1999, 3.
- 72 Amerikai absztrakt festő, az absztrakt expresszionizmus egyik megújítója. Mediterrán álmokat álmodott, 1957-től Olaszországban élt, és 2011-ben halt meg Rómában. Lásd <http://www.cytwombly.info/> és <http://de.wahooart.com/@/CyTwombly>.
- 73 München, Museum Brandhorst: <http://www.museum-brandhorst.de/de/sammlung-brandhorst/cy-twombly.html>. Howard 2002; Varnedoe 2002.
- 74 Varnedoe 2002, 45. A 2005. szeptember 11-ig (!) látható houstoni kiállításról lásd: http://www.cytwombly.info/twombly_exhibitions.htm <http://www.nytimes.com/2005/06/04/arts/design/04twom.html?pagewanted=all&r=0>
- 75 Vö. azonban feljebb, 68. jegyzet.
- 76 Varnedoe 2002, 45.
- 77 Howard 2002, 36.
- 78 Jaspers 1960, 91: „was sind die Kosten unseren Vorrangs?”
- 79 Howard 2002, 36: „Biztos, hogy [Twombly] Lepantója számvetés, de nem végső számadás. 2001-ben, Twomblyval együtt még a harc sűrűjében vagyunk.”
- 80 Varnedoe 2002, 45.
- 81 Az általam használt kiadás: Said 2009.
- 82 Magyar recenzióit lásd Dupcsik 2001; Peremiczky 2008. Said iskolájáról lásd Tatár 2007.
- 83 Lásd pl. Said 2009, 31.
- 84 Wiesehöfer 2002, 210.
- 85 Badi 1975/1990, I–IV.
- 86 Emlékeztörténet és az emlékezet történeti kritikájának különbségéről M. Bernal példáján lásd Assmann 2003, 28. és 276, 19. jegyzet.
- 87 Lásd pl. Badi IV. 169–170.
- 88 Az okcidentalizmus fogalmát Buruma és Margalit *Okcidentalizmus* című (2005) könyvéből kölcsönzöm.
- 89 Tatár 1993a, 120.
- 90 Hall 1989, 57–100.
- 91 Hall 2007, 168: „that Aeschylus’ Persians has widely been accepted as holding in the annuals of western racism, at least since Edward Said’s seminal *Orientalism* (1978).”
- 92 Hall 1989.
- 93 Hall 2007 és Grethlein 2007. Tanulmányaik szépen példázzák, hogy a *Perzsák* 1945 utáni bemutatóiban már egyáltalán nem a Kelet–Nyugat antitézis a közös pont, hanem világszerte a mindenkor háborúk (koreai, vietnámi, Öböl-háború, iraki háború) elleni tiltakozás. Az Aischylos-értelmezések éle a kelet-berlini, salzburgi, edinburgh-i, berlini és Los Angeles-i bemutatókban egyenesen Nyugat-ellenes!
- 94 Pl. Hall 2007, 170: „It has helped both to create the dangerous ideology of Orientalism, but also, most recently, to find a new role in which it speaks less for western aggressor than for a more humane and pacific world order.”
- 95 Uo.
- 96 Érdekes kérdés lehet ezért a Salamis-téma vizsgálata éppen a magyar költészetben, amely ezen a perspektíván szükségképpen kívül marad, következésképp a posztkolonialista kritika sem érintheti.
- 97 Braudel, lásd feljebb 56. jegyzet.
- 98 Cervantes, lásd feljebb.
- 99 Brinkmann 2013, 18.
- 100 Thomas Mann: *József és testvérei* I. 4. Izsák bégetése: *Thomas Mann művei* III–IV., ford. Sárközi György, Budapest, 1968, III. 166: „Geschichten kläglichen Ausgangs haben auch ihre Ehrenstunden und -stadien, und es ist recht, daß diese nicht vom Ende gesehen werden, sondern in ihrem eigenen Licht; denn ihre Gegenwart steht an Kraft nicht im mindesten nach der Gegenwart des Endes.”

Bibliográfia

- Albertz, A. 2006. *Exemplarisches Heldentum. Die Rezeptionsgeschichte der Schlacht an den Thermopylen von der Antike bis zur Gegenwart*. München.
- Assmann, J. 1999. *A kulturális emlékezet*. Budapest (németül: 1992¹).
- Assmann, J. 2003. *Mózes, az egyiptomi*. Budapest (németül: 1998¹).
- Assmann, J. 2006. *Thomas Mann und Ägypten. Mythos und Monotheismus in den Josephromanen*. München.
- Ágoston G. 1995. „Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok”: *Történelmi Szemle* 37/4, 465–485.
- Ágoston G. – Masters, B. (szerk.) 2009. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, s. v. „Lepanto, Battle of (1571)”, 331–333.
- Ágoston G. – Masters, B. (szerk.) 2009. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, s. v. „Mohács, Battle of (1526)”, 388–389.
- Ágoston G. – Masters, B. (szerk.) 2009. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, s. v. „Navy”, főként 425–427.
- Badi², A. M. 1975/1990. *Les Grecs et les Barbares. L'autre face de l'histoire*.
I. *Une erreur de l'Histoire*. Ascona–Paris, 1990³ (1963¹).
II. *Deux mondes complémentaires*. Ascona–Paris, 1990² (1966¹).
III. *Suse contre Athènes*. Ascona–Paris, 1990² (1968¹).
IV. *Salamine et Platées*. Lausanne, 1975.
- Baumgart, W. 1971. „Lepanto 1571. Zum vierhundertsten Jahrestag der großen Seeschlacht”: *Stimmen der Zeit* 96/188, 10. füzet, 247–258.
- Braudel, F. 1996. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. I–III. Budapest.
- Brinkmann, V. 2013. „Zurück zur Klassik”: V. Brinkmann (szerk.): *Zurück zur Klassik. Ein neuer Blick auf das alte Griechenland*. Frankfurt a. M., 14–57.
- Borges, J. L. 2002. „Verszene és fordítás”: J. L. Borges: *A költői mesterség*. Budapest, 62–81.
- Buruma, I. – Margalit, A. 2005. *Okcidentalismus. Der Westen in den Augen seiner Feinde*. München–Wien.
- Crowley, R. 2012. *Entscheidung im Mittelmeer. Europas Seekrieg gegen das Osmanische Reich 1521–1580*. Stuttgart.
- Duby, G. 1988. *Der Sonntag von Bouvines*. Berlin (franciául: 1973¹).
- Dupcsik Cs. 2001. „Édentől keletre”: *Holmi* 2001/4, 533–541.
- Flashar, M. 1996. „Die Sieger von Marathon – Zwischen Mythisierung und Vorbildlichkeit”: M. Flashar – H.-J. Gehrke – E. Heinrich (szerk.): *Retrospektive. Konzepte von Vergangenheit in der griechisch-römischen Antike*. München, 63–85.
- Gehrke, H. J. 1999. *Kleine Geschichte der Antike*. München.
- Gehrke, H. J. 2003. „Marathon. Von Helden und Barbaren”: G. Krumeich – S. Brandt (szerk.): *Schlachtenmythen. Ereignis–Erzählung–Erinnerung*. Köln, 19–32.
- Gehkre, H. J. 2003. „Was heißt und zu welchem Ende studiert man intentionale Geschichte? Marathon und Troja als fundierende Mythen”: G. Melville – K.-S. Rehberg (szerk.): *Gründungsmythen, Genealogien, Memorialzeichen. Beiträge zur institutionellen Konstruktion von Kontinuität*. Köln, 21–36.
- Goette, H. R. – Weber, Th. M. 2004. *Marathon. Siedlungskammer und Schlachtfeld – Sommerfrische und Olympische Wettkampfstätte*. Mainz.
- Grethlein, J. 2007. „Variationen »des nächsten Fremden«. Die Perser des Aischylos im 20. Jahrhundert”: *Antike und Abendland* 53, 1–20.
- Halbwachs, M. 1967. *Das kollektive Gedächtnis*. Stuttgart (franciául: 1939¹).
- Hall, E. 1989. *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy*. Oxford.
- Hall, E. (kiad.) 1996. *Aeschylus. Persians*. Warminster.
- Hall, E. 2007. „Aeschylus' *Persians* via the Ottoman Empire to Saddam Hussein”: E. Bridges – E. Hall (szerk.): *Cultural Responses to the Persian Wars*. Oxford, 167–200.
- Hess, A. C. 1972. „The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History”: *Past and Present* 57, 53–73.
- Howard, R. 2002. „On Lepanto”: *Monk* 2002, 35–40.
- Hölkeskamp, K.-J. 2001. „Marathon – vom Monument zum Mythos”: D. Papenfuß – V. M. Strocka (szerk.): *Gab es das griechische Wunder? Griechenland zwischen dem Ende des 6. und der Mitte des 5. Jahrhunderts v. Chr.* Mainz, 329–353.
- Jaspers, K. 1960. *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München.
- Jauß, H. R. 1984. *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. Frankfurt.
- Jauß, H. R. 1994⁴. „Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft”: R. Warning (szerk.): *Rezeptionsästhetik*. München, 126–162 (magyarul: H. R. Jauß: *Recepciótörténet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika: irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 1997).
- Jung, M. 2006. *Marathon und Plataiai. Zwei Perserschlachten als „lieux de mémoire” im antiken Griechenland*. Göttingen.
- Jung, M. 2011. „Methodisches: Griechische Heiligtümer als lieux de mémoire”: M. Haake – M. Jung (szerk.): *Griechische Heiligtümer als Erinnerungsorte. Von der Archaik bis in den Hellenismus. Erträge einer internationalen Tagung in Münster, 20.–21. Januar 2006*. Stuttgart, 9–18.
- Keegan, J. 2000. *A csata arca*. Budapest.
- Keegan, J. 2002. *A hadviselés története*. Budapest.
- Kierdorf, W. 2002. „Hutzfeld, *Das Bild der Perser in der griechischen Dichtung des 5. Jh. v. Chr.*”: *Gnomon* 74, 720–722.
- Knös, B. 1966. *L'histoire de la littérature néo-grecque: la période jusqu'en 1821*. Uppsala.
- Martindale, Ch. 2007. „Reception”: C. W. Kallendorf (szerk.): *A Companion to the Classical Tradition*. Blackwell Publishing, 297–311.
- Monk, B. (szerk.) 2002. *Exhibition Cy Twombly, Lepanto, January 19 – February 26, 2002, Gagosian Gallery, New York, NY*. München.
- Peremiczky Sz. 2008. „Tudományos hadviselés”: *Hetek* 12, 42.
- Pigaillem, H. 2003. „La bataille de Lépante (1571)”: *Campagnes & stratégies* 39, Paris.
- Potter, G. R. (szerk.) 1957. *The New Cambridge Modern History. I. The Renaissance. 1493–1520*. Cambridge.
- Said, E. W. 2009. *Orientalismus*. Frankfurt a. M. (angol eredeti: 1978¹; magyarul: *Orientalizmus*. Budapest, 2000).
- Szabó Á. 1977². *Periklész kora*. Budapest.
- Szilágyi J. Gy. 2005. „Legbölcsebb az idő”: Szilágyi J. Gy.: *Szirénzene*. Budapest, 145–175.
- Tatai E. 2006. *Tengeri csaták. A festői látásmód Veronese, Turner és Kandinszkij művészetében, 2006. február 1 – 2006. március 15, Szépművészeti Múzeum*. Budapest.
- Tatár Gy. 1993a. „Hádész kapujában. Világtörténelem és európai klasszika-filológia”: Tatár Gy.: *Pompeji és a Titanic*. Budapest, 109–125.
- Tatár Gy. 1993b. „Történetírás és történetiség”: Tatár Gy.: *Pompeji és a Titanic*. Budapest, 127–146.
- Tatár Gy. 1993c. „Kommentár és történetírás”: Tatár Gy.: *Pompeji és a Titanic*. Budapest, 147–152.
- Tatár Gy. 2007. „Archeologizmus”: *ÉS* 51/29 (2007. július 20.).
- Varnedoe, K. 2002. „Cy Twombly's Lepanto”: *Monk* 2002, 45–62.
- Wiesehöfer, J. 2002. „»Griechenland wäre unter persische Herrschaft geraten...« Die Perserkriege als Zeitenwende?»: H. Brinkhaus – S. Sellmer (szerk.): *Zeitenwenden*. Hamburg, 209–232.